

Maantiede ja muuttuva työelämä

TOIVO MUILU

Maantieteen laitos, Oulun yliopisto

Suomalaisessa työelämässä on tuskin sota-aikojen kriisitilanteiden ulkopuolella koettu yhtä rajuja muutoksia yhtä lyhyessä ajassa kuin 1990-luvun alussa. Talouselämän ja samalla työmarkkinoiden viime sotien jälkeinen pitkä myönteisen kehityksen kausi ja sen myötä hyvinvoinnin kasvu päättyivät niin nopeasti, että muutamaa jälkiviisasta lukuunottamatta sitä ei kukaan osannut ennakoida.

Suuria muutoksia on toki tapahtunut aikaisemminkin, mutta niille on yleensä ollut luonteenomaista suhteellisen hidas kehitys. Esimerkiksi edellinen suuri murros, maaseudun autioitumiskehitys ajoittui 10–15 vuoden ajalle. Oikeastaan vain 1930-luvun alun lama vertautuu nykytilanteeseen suurtyöttömyyksineen ja pankkiriiseineen.

Yhteiskunnan muutosilmiot ovat tutkimukselle – myös maantieteelliselle – otollisia kohteita. Yhteiskuntatieteelliselle tutkimukselle on kuitenkin usein tyypillistä eräänlainen jälkijättöisyys: ongelmia selvitetään tieteellisesti niiden jo tultua julkisen keskustelun kohteeksi, mikä voi aiheuttaa kritiikkiä »itsestäänselvistä» tuloksista. Taustalla tulisi tällöin nähdä se tosiasia, että tutkimusenteko on hyvin pitkäjänteistä työtä ja jatkuvasti nopeutuvien muutosten luomat ongelmat voivat muuttaa muotoaan tutkimuksen kuluessa. Yhteiskunnallisiin ilmiöihin kohdistuvan soveltavan tutkimuksen keskeisenä tehtävänä on tarjota luotettavaa tietoa päätöksenteon ja sitä palvelevan suunnittelun tueksi; perustutkimuksessa ratkaisuehdotusten esittäminen on harvoin mahdollista, eikä sitä yleensä asetetakaan tutkimuksen tavoitteeksi.

Työelämän muutokset tutkimuskohteena

Työtä koskeva tutkimus on Suomessa vilkastunut 1980-luvulta alkaen. Työttömyys on jo vuosisadan alusta lähtien ollut keskeinen työelämäntutkimuksen kohde, mutta viime vuosikymmenellä mm. työaika ja muut työelämän laadun osatekijät saivat kasvavaa huomiota osakseen. 1980-luvun pitkän noususuhdanteen aikana henkinen työsuojelu sai uutta painoarvoa ja työelä-

mästä syrjäytyminen »burn out» -ilmiöineen sekä alenevine eläkeikineen oli suosittu tutkimuskohde ja julkinen puheenaihe. Työvoimapula näytti uhkaavan työntekijöiden väsyessä entistä kiireisempään työtahtiin; ratkaisuksi esitettiin jopa ulkomaisen työvoiman hankkimista. Syvä lama on kuitenkin siirtänyt puheet työelämän laadusta ja työvoiman riittävydestä ainakin väliaikaisesti taka-alalle.

Tutkimukseni lähtötilanteessa 1980-luvun lopussa elettiin ennätysmäistä noususuhdannetta, tai jälkikäteen arvioituna pikemminkin talouden ylikuumenemisvaihetta, jolloin työelämän laadun tutkiminen näytti hyvin tarpeelliselta. Sitä se on edelleen, mutta ennätystyöttömyyden tilanteessa, kun koko maassa lähes joka viides ja Lapissa joka neljäs työkäinen oli tammikuussa 1993 työttömänä, aihe saattaa tuntua toisarvoiselta tutkimuskohteelta. Työelämän tutkimus onkin viime vuosina ollut suorastaan turhauttavaa: monilta perusolettamuksilta on mennyt pohja lyhyessä ajassa ja tutkimuksen asetelmaa on ollut pakko jalostaa koko ajan. Tutkimukseni tuloksia arvioitaessa onkin syytä erityisesti painottaa, että sen perusaineisto on kerätty edellisen talouden noususuhdanteen alussa (1986–1987).

Olisi kuitenkin lyhytnäköistä olettaa, että työelämän laatuun ja sen tutkimiseen kannattaa kiinnittää huomiota vain noususuhdanteessa, kun taloudellinen tilanne sen sallii. Päinvastoin: monet merkit viittaavat siihen, että ne onnelliset, joilla vielä on työtä, voivat myös huonosti työpaikoillaan. Taloudelliset arvot eivät ole ainoita työelämän arvoja ja henkinen lama on kiristänyt työilmapiiriä monilla työpaikoilla. Työmäärä on kasvanut ja tahti kiihtynyt useilla aloilla. Irtisanomisen pelko koskettaa ensimmäistä kertaa suomalaisen palkkatyön historiassa kaikkia työntekijäryhmiä aina ylimpiä johtajia ja aikaisemmin varmoina pidettyjä valtion ja kuntien virkoja myöten. Epävarmuuden tilaa käytetään pahimmillaan painostuskeinona, jolla työntekijä saadaan tinkimään oikeuksistaan. Samalla syntyy epäterveitä kilpailutilanteita.

Työelämäntutkimuksen haasteet eivät siis pohjimmiltaan ole muuttuneet. Kiireistyneen työn- teon perusongelmat eivät työntekijän näkökulmasta katsottuna riipu ainoastaan talouden suh-

Väitöstilaisuudessa 6. 3. 1993 pidetty *lectio praecursoria*.

danteista, vaikka ongelmien painotukset voivat vaihdella eri aikoina.

Työmaantiede?

Maantieteen painopistealat vaihtelevat sekä globaalisella että kansallisella tasolla eikä pieneltä suomalaiselta maantiedeyleisöltä voitane odottaa jatkuvaa aktiivisuutta kaikilla maantieteen lohkoilla. Työelämä tutkimus on yksi niistä osa-alueista, joista suomalaiset ihmismaantieteilijät eivät ole olleet kovin kiinnostuneita. Työtä tavalla tai toisella sivuavia tutkimuksia on toki tehty mm. työvoiman rakenteellisista tekijöistä ja niiden muutoksista, työttömyydestä ja yritysmaantieteen sekä alueellisen hyvinvointitutkimuksen aloilta, mutta mistään maantieteellisen työtutkimuksen traditiosta ei maassamme voitane puhua.

Nimike 'työmaantiede' (geography of work) ei ole vakiintunut ilmaisu eikä se esiinny esim. anglo-amerikkalaisissa maantieteen hakuteoksissa, minkä vuoksi väliotsikossa tarvitaan kysymysmerkkiä. Kun ajattelee työn keskeistä merkitystä ihmistoiminnalle ja sen asemaa monissa lähitieteissä, esimerkiksi työnsosiologiassa ja työn taloustieteessä, työmaantieteen alan jäsentymättömyys on oikeastaan yllättävää. Lähi-ilmaisut kuten 'geography of labour / employment / jobs / enterprise / industry' yms. ovat kyllä tuttuja ihmismaantieteen edustajille. Olen kuitenkin käyttänyt tutkimuksessani työmaantieteen käsitettä korostaakseni työn erityistä merkitystä kaikelle ihmistoimintaa käsittelevälle maantieteelliselle tutkimukselle. Ilman työtä tekevää ihmistä millään alueella ei olisi taloudellista – tai mitään muutakaan – toimintaa.

Työ sinänsä on ollut alusta lähtien mukana maantieteen nimikkeen alla kulkeneissa tutkimuksissa. Työn historia maantieteessä kytkeytyy talousmaantieteeseen ja sen edeltäjään kauppa- maantieteeseen 1800-luvun alkupuolella. Kauppa- maantiede syntyi palvelemaan siirtomaavaltujen taloudellisia intressejä: tarvittiin tietoja siitä, mitä eri puolilla maailmaa ja etenkin uusissa siirtomaissa tuotettiin. Työvoima oli keskeinen tuotannontekijä resursseja hyödynnettäessä.

Talousmaantiede eriytyi kauppa- maantieteestä 1800-luvun lopulla. Ihmisen toiminnan ja työnteon tarkastelukulmana oli pitkään environmentalismi ja sen ääripäänä ympäristödeterminismi. 1930-luvulta alkaen alueellisen erilaistumisen tutkimus kohosi uudeksi tutkimusalaksi. Ihminen-luonto -suhde oli keskeinen maantieteessä vielä toisen maailmansodan jälkeenkin, mutta sodan aiheuttamat poliittiset ja taloudelliset

muutokset avasivat uusia uria maantieteelliselle tutkimukselle. Tietokoneiden kehittyminen ja teoreettisessa talousmaantieteessä mm. toiminnallisten alueiden, alueellisten systeemien, sijaintiteorioiden, alueellisen työnjaon ja paikallisten työmarkkinoiden käsitteet olivat merkittäviä uusia innovaatioita.

Oman tutkimukseni voi liittää osaksi hyvinvoinnin maantieteen (welfare geography) traditiota, joka muodostui varsinaisesti 1970- ja 1980-luvuilla. Hyvinvoinnin maantieteessä ihmistä ja hänen työtään ei pidetä enää pelkkänä tuotantokoneiston osana, vaan kiinnitetään erityistä huomiota ihmisen tarpeidentyödytyksen merkitykseen taloudellisessa toiminnassa eli yleistään – ihmiseen kuluttajana.

Kun tutkimukseni on erikoistunut työelämään ja erityisesti työelämän laatuun määritelmältään hieman häilyvällä työmaantieteen alalla, on kysymys aiheeni validiudesta välillä pohdittanut minua. Miksi maantieteilijän tulisi ylipäättään tutkia työelämän laatua; eikö se ole 'varsinaisten' yhteiskuntatieteiden reviiä?

Olen vastannut kysymyksen neljällä näkökulmaani tarkentavalla vastauksella. Ensinnäkin työelämä on keskeinen osa alueellisesti vaihtelevaa hyvinvointia. Toiseksi työelämä tutkimus kohdistuu tavallisesti toimialoihin, työpaikkoihin, yrityksiin tai yleisiin sosioekonomisiin rakenteisiin koko valtakunnan tasolla, jolloin mahdolliset alueelliset eroavuudet voivat jäädä huomiota. Kolmanneksi käyttämäni laajan Elinolotutkimus 1986:n haastatteluaineiston otanta oli lääneittäin ositettu mahdollistaen alueellisen vertailun. Neljänneksi viittaan käyttämäni asuinpaikkatyyppitieteeseen vertailuun, joka eräissä aikaisemmissa tutkimuksissa on tuottanut havaintoja työtä ja hyvinvointia koskevista asenne-eroista erilaisissa asuinpaikkatyypeissä asuvien parissa.

Edellä olevan perusteella on mielestäni oikeutettua sekä käyttää työmaantieteen nimikettä että tutkia työelämään alueellisesti nykyistä suurem-
massa määrin. Työ on kenties keskeisin ihmisen hyvinvointiin ja siinä ilmeneviin alueellisiin eriarvoisuuksiin vaikuttava ihmistoiminnan osa-alue, jonka vuoksi sen tulisi kiinnostaa myös yhteiskuntaa tutkivia maantieteilijöitä.

Työelämän tulevaisuus

Totesin alussa, että edes pitkäjänteisen tutkimuksen avulla on vaikea esittää uusia näkemyksiä nykyisten työelämään liittyvien ongelmien ratkaisuvaihtoehtoiksi. Yhteiskunnallisia ilmiöitä koskeva tutkimus on aina jollain tavalla aikansa vanki. Oma tutkimukseni on lisäksi luonteeltaan lä-

hinnä perustutkimusta eikä sille asetettu varsinaista suunnittelutehtävää. Olen kuitenkin tutkimukseni arviointiosassa päätenyt viiteen näkemukseen tai visioon, joita tarkastelen seuraavassa vasten kevään 1993 suomalaisen työelämän todellisuutta.

Ensinnäkin totean tutkimuksessani, että työelämän laadun merkitys tulee korostumaan yritysten kilpailutekijänä. Väitettä on lamatilanteessa kenties vaikea ymmärtää ensisilmäyksellä. Työttömät voidaan nähdä työvoimareservinä, josta saadaan nopeasti ammennettua uutta väkeä poistuvien tilalle. Näin saattaa ollakin joillakin lähinnä »lattiatason» ammattitaidotonta työvoimaa tarvitsevilla aloilla. On kuitenkin huomattava, että yksinkertaisia toistotoita edellyttävien alojen työvoiman tarve on vähenemässä. Ammattitaitovaatimukset ovat useilla aloilla suuresti lisääntyneet eikä loppuunpalaneen koulutetun erikoishenkilöstön paikkaajia noin vain oteta pitkistäkään työttömyysjonosta. On siis työnantajienkin edun mukaista kiinnittää suhdanteista riippumatta huomiota työelämän laatuun pätevien työntekijöiden saamiseksi ja säilyttämiseksi. Tästä onkin jo havaittavissa monia merkkejä erilaisten kokeiluprojektien muodossa.

Toinen näkemykseni yksilöllisten työturvaa koskevien ratkaisujen merkityksen korostumisesta ja siihen liittyen (kolmantena) yrityskohtaisten työehtosopimusten lisääntymisestä on myös nykytilanteessa moniulotteinen asia. Työajan ja työtehtävien joustosta on puhuttu paljon ja sitä on jo laajennettu eräillä aloilla. Sekä työnantajat että ay-liike suhtautuvat kuitenkin osin varauksellisesti jouston lisäämiseen. Lisäksi sosiologi Matti Kortteinen on syksyllä 1992 julkaistussa väitöskirjassaan »Kunnian kentät» todennut, että joustomallit eivät aina ole edes työntekijöiden mieleen. Edelleen yrityskohtaisten, paikallisten sopimusten pelätään heikentävän yksittäisten työntekijöiden neuvotteluasemaa. Voidaan todeta, että tilanne on vielä selkiintymätön ja talouslama on siirtänyt päätöksiä tuonnemmaksi, vaikka keskustelu jatkuu edelleen.

Neljänneksi katson, että työtehtävien monipuolisuus ja haasteellisuus lisääntyvät lähinnä

automaation ja tietotekniikan lisääntyessä. Ajatukseni on tällöin, että yksitoikkoisista ja kaavamaisista teollisuuden toistotoista vapautuu työntekijöitä uudelleen koulutuksen kautta itsenäisempiin ja kiinnostavampiin töihin, joissa työelämän laatu on parempi. Tällä yleistyksen tasolla näkemys lienee hieman idealistinen: automaatio voi päinvastoin lisätä työn yksitoikkoisuutta eikä tietotekniikkakaan tarjoa loputtomasti uusia itsensä kehittämisen mahdollisuuksia. On lisäksi ilmeistä, että lama on kohdellut erityisen kaltoin työtehtävien monipuolistamiseen tähtääviä suunnitelmia.

Viidentenä näkökantani totean, että työelämän laadullisten tekijöiden alueelliset erot tulisi huomioida työhallinnossa nykyistä paremmin. Työelämän ammatillisten ja toimialoitteisten erojen lisäksi olisi tiedostettava suuret erot resurssissa, joita erilaiset toimipaikat, paikkakunnat ja alueet tarjoavat työllisille. Suomi on maaseudun autioitumiskehityksestä huolimatta säilynyt lähes kauttaaltaan asuttuna lähinnä harjoitetun aluepolitiikan ansiosta ja työhallintokin tulee nähdä osana aluepolitiikkaa. Alueiden välisten erojen huomioiminen suunnittelussa ei kuitenkaan näytä tällä hetkellä olevan päätöksentekijöiden erityisessä suosiossa, ja Suomen mahdollinen liittyminen Euroopan yhteisöön tuonee mukanaan uusia alueellisia muutosilmiöitä.

Maantieteilijöiden yhtenä tehtävänä on mielestäni alueellisen kehityksen tarkka seuraaminen ja mahdollisesti lisääntyvien alueellisten erojen ennakoiminen. Nykyinen työttömyyden jatkuvaan kasvuun ja työelämän alueellisen eriarvoisuuden lisääntymiseen johtava kehitys saattaa vaarantaa koko toiminnallisen aluerakenteemme ja on siten yksi merkitykseltään selvästi kasvavista tutkimusalueista. Tutkimusten esiintuominen ja aktiivinen rooli julkisessa keskustelussa antaisivat maantieteilijöille nykyistä selkeämmän julkisen identiteetin ja kenties uusia työmahdollisuuksia. Lama on julkisen sektorin supistuksineen rajusti kiristämässä korkeimman tutkimuksen ja tieteenalojen välistä kamppailua, mikä maantieteilijöidenkin on tiedostettava tutkimusstrategioitaan suunnitellessaan.